

II. Dünya Savaşı'nda Bir Lejyoner Yayını: Azerbaycan Gazetesi

A Legionary Publication at II. World War: Azerbaijan Newspaper

Mehmet Yılmazata, Dr., T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı (E), E-posta: mehmetyilmazata@gmail.com
Erdem Güven, Doç.Dr., Kastamonu Üniversitesi İletişim Fakültesi, E-posta: erdemguven79@gmail.com

Anahtar Kelimeler:

Alman propagandası,
Azerbaycan Gazetesi,
II. Dünya Savaşı,
Türkçülük, Azerbaycan.

Öz

1942-1945 yılları arasında Alman Silahlı Kuvvetleri'nin yanında çatışan, özellikle SSCB menşeli eski savaş esirlerinden oluşan birlikler "Doğu Lejyonları" (Ostlegionen) adı altında tarihsel literatüre geçmiştir. Bu birliklerden biri olan Azerbaycan Lejyonu kendi gazetesini çıkarmaktaydı. Bu makale, gazetenin Alman Propaganda Makinesi içerisinde yer alan bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Azerbaycan Gazetesi, Azerbaycan'ın Bolşevizm'den bağımsızlığı ve Türkçülük mefkuresini bağımsız bir öge olarak ele aldığından salt bir Alman "propaganda aracına indirgenemez.

Keywords:

German propaganda,
Azerbaijan
Newspaper, World
War 2, Turkism,
Azerbaijan.

Abstract

Between the years 1942-1945, a certain number of former soldiers of the Red Army, mostly POW's, chose to fight along the ranks of the German Wehrmacht. Those formations are known as Ostlegionen (Eastern Legions) in the annals of military history. One of those units, the "Azerbaijani Legion" (Aserbaidshansische Legion) had their very own frontline newspaper. This paper stresses that the newspaper may be evaluated as an element within the German Propaganda machinery. Nevertheless, it is of utmost importance to notice that the Azerbaijan Newspaper, should not be seen as a mere German propaganda tool, but as a publication with a very distinctive character, as themes as the liberation of Azerbaijan from Bolshevism and the ideal of Turkism are constantly repeated as a subject within its own context.

Giriş

Haftalık yayınlanan *Azerbaycan Gazetesi*'nin elimizde bulunan nüshaları 24 Ekim 1943 yılından başlamakta ve 12 Haziran 1944 tarihine kadar devam etmektedir. Belgelerin bulunduğu yer, Berlin Devlet Kütüphanesi, Prusya Kültür Varlıkları Vakfı'na ait dijital veri tabanıdır.

Gazetenin yayınlanma sebebi, Nazi Almanyası'nın saflarında çarpışan Azerbaycan Lejyonu'na haftalık haberleri, kendi dillerinde ulaştırmaktır. Genel olarak bakıldığında gazetenin yayın politikası üç ana unsur etrafında şekillenmektedir. Birinci unsur, doğrudan Almanca'dan Azeri Türkçesi'ne çevrilen, Alman Genelkurmay Başkanlığı'nın cephelerdeki vaziyete dair raporları ve resmi bildirimleridir. Bunun yanında, yine Almanca'dan çevrilen bazı özetlenmiş Adolf Hitler'in beyanatları ve Mihver Devletleri'nin genel politik çizgisini yansıtan haber ve mesajlardır. İkinci unsur, lejyonerlere yönelik Almanya'nın savaştaki başarılarını gösteren ve Müttefik Devletler'in başarısızlığını ve ahlaki yönden zayıflıklarını anlatan, moral yükselten haberlerdir. Üçüncü unsur, doğrudan Azerbaycan lejyonerleri ve Azerbaycan milli hareketine yönelik haber ve yazılardır. Caner Arabacı'ya göre ise, *Azerbaycan Gazetesi*'nin yayın politikası; "istiklali kazanıncaya kadar mücadele, Ruslar tarafından ezilen halkın, milli varlık, milli şuurunu uyandırmaktır" (Arabacı, 851).

Bu çerçevede lejyon içindeki kültürel faaliyetler, lejyonerlerin kahramanlık ve vatan üzerine kaleme aldıkları şiir ve görüşleri, cephedeki faaliyetleri ve tarihine ilişkin yazılar yer almaktadır. Gazete "*Azerbaycan*" başlığı ve "*Azerbaycan Lejyonunun Haftalık Qasetası*" alt başlığıyla yayınlanmıştır. Gazete parayla satılmamakta, lejyondaki askerlere ücretsiz dağıtılmaktaydı. Bu durum Alman askeri makamlarının, askerlere yönelik bir gazetenin propaganda değerini kavradıklarını ve aynı zamanda lejyonerlerin belirli bir eğitim seviyesine sahip olduğunu göstermektedir. Unutulmamalıdır ki, Azerbaycan yirmi yıldan fazla Sovyet idaresi altında bulunmaktaydı ve komünist ideoloji ile yetişen genç askerlere bu gazete vasıtasıyla milliyetçi bir alternatif bakış açısı kazandırılmaya çalışılmıştır. Genel olarak gazetede yayın çizgisi şu şekilde yorumlanabilir:

1. Hem milli, hem dini duyguları kabartan ve Türkçülük ile Türk – İslam kimliğine vurgu yapan bir yayıncılık anlayışı vardır.

2. Aynı zamanda Alman devletinin ve Nasyonal-Sosyalist ideolojinin, düşmana karşı üstünlüğü vurgulanmaktadır. Bu çerçevede karşıt ideolojinin temsilcisi olarak sunulan İngiltere ve Rus bolşevizminin Yahudiliğin bir maşası olduğu tezi işlenmektedir.

3. Cephelerden gelen genel haberler her daim başarı olarak sunulmuştur. Bunun sebebi lejyondaki Azeri asker ve lejyonerlerin moralini yüksek tutmaktır.

4. Türkiye ve Türk dış politikasına dair haberler dikkatle izlenmektedir.

5. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve onların fikirleri, kurulması planlanan Milli Azerbaycan için birer rol model olarak görülmektedir.

Bu çalışmada, yukarıda maddeler halinde belirlenen yayın çizgisinin tutarlılığı incelenecektir. Aynı zamanda Azerbaycan milli hareketinin işbu yayın tarafından nasıl etkilendiği izah edilecektir.

Almanya'nın Doğu Politikası

Nasyonal – Sosyalist Almanya, ideoloji itibarıyla Alman ırkının geliştirilmesi için Polonya ve SSCB topraklarına yönelik kolonizasyon planları geliştirmişti. SSCB'ye karşı savaş, keskin ve kesin ideolojik ve ırksal özellikler taşımakla beraber, Adolf Hitler genel olarak reelpolitik gereksinimlere göre hareket ederek, bazı ideolojik çizgilerini yumuşatabilmiştir. Bu çerçevede Hitler, 1941-42 yılından itibaren Sovyetlere karşı müttefik bulmak amacıyla, SSCB'de yaşayan etnik unsurları Almanya yanına çekebilmek için girişimlerde bulunulmasına izin vermiştir. Böylece I. Dünya Savaşı esnasında bölgede tecrübe edinmiş Alman subaylar, bölge hakkında geniş bilgi sahibi olan Alman akademisyenlerle beraber, o potansiyelin kullanılabilmesi için Alman yönetiminde girişimlerde bulunmuşlardır. (Müller, 2012: 237).

15 Kasım 1941'de ise SSCB'de çatışan Güney Ordular Grubu Komutanlığı (*Heeresgruppe Süd*) bir emirle Türkistanlı ve Kafkasyalı savaş esirlerinden yardımcı birliklerin (özellikle bölgesel güvenlik ve çete/partizan karşıtı görevleri için) oluşturulmasını onayladı (Hoffmann, 1976: 24).

Lejyonların kuruluşuna örnek olarak Azeri-Türk esirlerden oluşturulan birliklerin akıbeti zikredilebilir. Azeri Türk ve Kafkas asıllı askerler (ilk başta *Sonder Kommando 203* adlı oluşum bünyesinde) genellikle Kafkas bölgesinde kullanılmıştır. Türk asıllı birliklerin daha sistematik tasnifinden sonra 1943 yılı Ocak ayında Azerbaycan Milli Komitesini kurmak suretiyle siyasi bir mahiyete kavuşturuldukları da belirtilmelidir (Ertürk, 2005: 143). Bunun yanında, Türkistan ve Kafkas Milli Komitesi de kurulmuştur. 1942-45 yılları arasında çoğunluğu Sovyet savaş esirlerinden oluşan yaklaşık 310 bin Rus, 250 bin Ukraynalı, 5000 Kumuk, 180 bin Türkistanlı, 110 bin Kafkaslı (Azeri ve diğer Kafkas Türkleri dâhil), 40 bin İdil / Kazan Tatar Türk ile 20 bin Kırım Türk askeri Alman ordusunun saflarına katılmıştır (Neulen, 1985: 342).

1942/ 1943 yıllarında sistematik olarak kurulmaya başlanılan ve Türk-Müslüman kimliği ile “Şark Milletleri” olarak tasnif edilen Lejyonlar şu şekilde tanımlanmıştır: Türkistan Lejyonu (Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar, Tacikler), ayrıca Azeri Türklerden oluşan ve daha sonra “Azerbaycan Lejyonu” adını alacak Kafkas-Müslüman Lejyonu, Kuzey Kafkas Lejyonu (Adigeler/Çerkezler, Abazalar, Kabardinler, Karaçaylar, Balkarlar, Kuzey Osetler, İnguşlar, Çeçenler, Kümükler, Avarlar, Lekler, Darginler, Kürinler ve Dağıstanlılar) ve Azerbaycan Lejyonu. (B Arch NS 19/2511, f.1, Nr. 1429/42 geh. / WfSt. /qu (II), 05.07.1942) Bahse konu birlikler, “Doğu Lejyonları” olarak tanımlanmıştır ve bu şekilde Alman Silahlı Kuvvetleri'nin taktiksel ve operasyonel seviyede komuta kademesine dâhil edilmiştir. Türk olmayan ancak organizasyonel nedenlerden dolayı Alman Ordusu tarafından oluşturulan “Doğu Lejyonları Komutanlığı” bünyesine de ayrıca Ermeni ile Gürcü Lejyonu dâhil edilmiştir.

Azerbaycan Lejyonu ise resmi olarak 12 Mart 1942 tarihinde kurulmuştur. (*Azerbaycan*, “Şanlı Bayram arefesinde”, 29 Şubat 1944). Neulen'e göre bahse konu Azeri-Türk unsurları diğer Doğu Lejyonları gibi Polonya (zamanın adıyla “Generalgouvernement”/ Umumi Vilayet İdaresi) coğrafyasında konuşlandırılmıştı ve Doğu Lejyonları Komutanlığı'nın idaresi altında Jedlnia'da (Radom bölgesi, Doğu

Polonya) eğitimine başlamışlardır. (Neulen, 1985: 325) 1943 yılına kadar bütün Doğu Lejyonları 53000 askeri kapsayan ve 53 taburdan teşekkül olunan bir yapı haline gelmiştir. Alman Kara Kuvvetleri Komutanlığı (Oberkommando des Heeres/OKH) 162. (Türkistanlı/Turkestanische) Piyade Tugayını Doğu Lejyonlarının eğitim ve tertibat unsuru olarak belirlemiştir. 162. Piyade Tugayı ise topyekûn beş Lejyonu (Gürcü, Kuzey-Kafkas, Ermeni, Azerbaycanlı, Türkistanlı) komutasının altında bulundurmıştır. Topyekûn olarak 15 Azeri Taburu teşekkül olunmuştur. Alman tarafına geçme motivasyonu kısmen esir kamplarındaki kötü şartlar, SSCB ideolojisine karşı muhalefet ile milliyetçi ve şuurlu siyasi tavırlardan ibaret olarak tarif edilmiştir. Neulen, özellikle Doğu Lejyonlarına katılan Kızıl Ordu askerlerinin entelektüel açıdan daha şuurlu olduğunu belirtmektedir. Azerbaycan gazetesinde yayınlanan makalelerde “sıradan” Lejyonerlerin katkısını göz önünde bulundurulduğunda bu tespit yerinde görülmektedir. Zaten gazetenin 13 Mart 1944 tarihli nüshasının birinci sayfası, Azerbaycan Lejyonu’nun ikinci yılı kutlamalarına ayrılmıştır (*Azerbaycan*, Ana Sayfa, 13 Mart 1944). Bu minvalde Azerbaycan Lejyonunun en önemli kişilerinden Binbaşı Fethalibeyli’ye Almanlar tarafından “cephelerde gösterdiği kahramanlıklar ve öz vatanını Yahudi – Bolşeviklerden azad etme çabalarından ötürü” gönüllülere mahsus en yüksek nişan takdim edilmiştir (*Azerbaycan*, “Major Fetalibeyli’ye gönüllülere mahsus en yüksek orden verildi”, 13 Mart 1944). Bunun yanı sıra farklı coğrafyalardaki diğer lejyoner gazeteleri de *Azerbaycan* gazetesine tebrik mektupları göndermişlerdir.

SSCB’nin işgalini ihtiva eden *Barbarossa Planı* çerçevesinde, Hitler’in temel amaçlarından biri Kafkasya’daki Bakü petrollerine, yani enerji kaynaklarına ulaşmaktı (Sariahmetoğlu, 2016: 107).

Bununla beraber, Ufuk Tavkul, Nazi Almanyası ile Kafkas kökenli aydınların uzunca bir süredir ilişki içinde olduklarını belirtmektedir. Bolşevik İhtilali sonrasında Avrupa’ya kaçan Kafkas kökenli aydınlar, 1923 yılında Prag’da Kafkasya Dağlıları isimli bir dergi çıkarmışlardır. Bu dergiyi kuranlar 1926 yılında Kafkasya Dağlıları Halk Partisi isimli bir oluşum içine girdiler. Hitler, 1933 yılında iktidarı ele geçirince Kafkasya kökenlilerin yayınlarında gözle görülür bir artış olmuştur. Örneğin Kafkasya Dağlıları Birliği’nden ayrılan Dağıstan kökenli Haydar Bammat, önce Paris’te Kavkas adlı bir dergi çıkarmış, daha sonra yayını Berlin’e taşımıştır (Tavkul, 2016: 77).

Kafkas coğrafyası ile ilgili araştırmalar yapan Tavkul’a göre ırksal olarak bakıldığında, Almanlar gözünde Ermeniler haricindeki Kafkas halkları Slavlardan üstündü. En üstün Kafkas halkı olarak Gürcüler birinci sıradaydı. Yine de Kafkasya’daki Alman birlikleri ırkçı propaganda yapmamaları konusunda uyarılmışlardı. Temmuz 1942’de Alman Ordusunun A Grubu komutanının Kafkaslar ile ilgili emirleri şöyle sıralanmıştır:

1. Kafkasya halklarına, Alman aleyhtarı davranışta bulunmadıkları sürece dost milletler olarak davranılmalıdır.
2. Kafkasyalıların kolektif sistemi kaldırma istekleri hiçbir şekilde engellenmemelidir.
3. İbadethanelerin yeniden açılmasına ve dini adet ve geleneklerin uygulanmasına izin verilecektir.

4. Özel mülkiyete saygı gösterilecek, ihtiyaç maddelerinin karşılığı ödenecektir.

5. Örnek alınacak davranışlarla yerli halkın güveni kazanılacaktır. Askeri yönden kontrolü zor olan dağlık bölgelerde yerli halkla işbirliği büyük önem taşımaktadır ve Alman birliklerinin ilerlemesini oldukça kolaylaştıracaktır.

6. Halkı sıkıntıya sokacak bütün savaş tedbirleri açıklanmalı ve mazur gösterilmelidir.

7. Kafkas kadınlarının namus ve iffetine özellikle saygı gösterilecektir (Tavkul, 2016: 79-80).

Heinrich Himmler'de Alman-Türk ittifakını kuvvetlendirmek amacıyla bazı tedbirler alınmasını uygun görmüştür. Türk ve Müslüman birliklerinin dini duygularına dikkat edilmesinin elzem olduğu, onlara istihkak olarak asla domuz etinin verilmeyeceğini de emriyle bildirilmiştir. Bizzat SS başkomutanı Himmler tarafından verilen emre göre, "Müslüman askerler din adamlarının İngiliz-Bolşevik düşmana karşı mücadele çağrısına riayet etmişlerdir". Onların özellikle dini ve kültürel yönden herhangi bir şekilde incitilmeyeceği ve bu gibi girişimlerde bulunan kişilerin cezalandırılacağı bizzat Himmler tarafından vurgulanmıştır (B Arch NS 19/ 3285 f.1 36/175/43 g,Geh. 281, 06.08.1943).

Almanlar, çok öncelerden beri Rusya'nın yumuşak karnı ve İngiltere'nin "tacının mücevherine" ulaşım yolu olarak gördükleri Kafkasya'ya özel bir önem atfetmekteydiler. Yerel halkla yardımlaşarak bu bölgeye saldırı düzenlemek, diğer iki süper gücün, yani İngiltere ve Rusya'nın hayat damarlarını kesmek için çok önemli bir hamle olacaktı. Nasyonal Sosyalistlerin, fanatik ve savaşçı Kafkas halkları ile ilgili projeleri, özellikle Pan-Türkçü ideolojiyle ittifak oluşturma çabaları Alman-Türk ittifakını da yeniden hayal ettirmektedir (Müller, 2012: 238).

Neulen'e göre 1943 yılında SSCB'deki Alman saflarına katılan gönüllü birliklerinden özellikle Müslüman unsurlar bizzat Hitler tarafından güvenilir müttefik olarak değerlendirilmişlerdir. (Neulen, 1985 : 323)

Azerbaycan Türklerine baktığımızda, Almanların özellikle esir kamplarındaki Azeri Türklerinden faydalanmak istediklerini görürüz. Kafkasya'daki tank birliklerinin komutanı süvari General von Mackensen, belki de yöre halkının güvenini sağlamak için İslamiyet'i kabul etmişti. (Natho, 2009: 424) Ancak, elimizdeki başka kaynaklar bu olguyu doğrulamamaktadır. General'in adı bazı kaynaklarda sehven "Makizen" olarak geçmektedir ve ihtidasi hakkında şu an elimizde başka ve somut bir belge bulunmamaktadır. Almanlar, Königsberg'deki (Doğu Prusya)Tilsit kampından Azeri Türkleri seçmek suretiyle Şilezya'daki kampa götürmüşler ve burada ilk eğitimlerini gördükten sonra, Bavyera'daki *Bergmann* (Dağcı) taburuna gönderilmişlerdir. Buralarda eğitilen birlikler "Cevat Han", "Korkmaz", "Dönmez", "Vatan" gibi adlar almak suretiyle Ruslara karşı savaşmışlardır (Sarıahmetoğlu, 2016: 133). Yine Sarıahmetoğlu'nun verdiği rakamlara göre, Azerbaycan'dan 700 bin civarında personelin Kızıl Ordunun saflarına katıldığı belirtilmektedir. (Sarıahmetoğlu, 2016: 111) O rakamdan yaklaşık 14-15 bin Azeri-Türk askerlerinin saf değiştirerek Alman tarafına geçmekle beraber, büyük çoğunluğunun Kızıl Ordu'da savaştığı belirtilmelidir. Ancak askerî açıdan ziyade, Azerbaycan lejyonunun kültürel ve fikri bakımdan Azerbaycan tarihi için araştırılması gereken bir mevzuu teşkil

ettiği de belirtilmelidir. Zira SSCB dönemi boyunca bu konu ideolojik sebeplerden dolayı resmi makamlarca pek dile getirilmemiştir. Yine eklenmelidir, diğer ülkelerden Almanlara katılan yabancı gönüllülerin durumu da (Fransa, Belçika, Çek Cumhuriyeti v.s.) tarih yazımcılığı tarafından aynı sebepten dolayı marjinal kalmıştır.

Dini ve Milli Duygular ve Azerbaycan Gazetesi

Elimizdeki ilk sayının birinci sayfasında iki sütuna yazılmış “Ata-baba yolu galebe (galibiyet) yolu” başlıklı haber yayınlanmıştır. Bu haber isimlessiz olarak yayınlanmış ve Azeri toplumunun vatanperverlik ve özgürlük isteklerinin belirtildiği bir propaganda metnine dönüştürülmüştür. Yazıda Azerbaycan’ın milli kimliğinin yüzyıllardan beri devam ettiğine ancak özellikle Sovyetler tarafından medeniyetten uzak ve gelişmemiş olarak tasvir edildiğine vurgu yapılmıştır. Azerbaycan’ın Türk-İslam kültürünün içerisinde yer aldığı ve bu suretle Azerbaycan tarihinin Türkçülük çerçevesinde değerlendirilmesinin gerekli olduğu belirtilmektedir. Azeri-Türk kültürünün köklü olduğunun belirtildiği yazıda, gelişmemişlik olgusu şiddetle reddedilmektedir ve adeta barbarlığa yakın tarihsiz toplum olma iddiası tenkit edilmekte ve erken dönem Türkiye Cumhuriyeti tarih yazımı anlayışı ile paralellikler göze çarpmaktadır. Askerlere moral vermek açısından atalarının kahramanlıkları ve Rusya’ya karşı özgürlük savaşının can alıcı noktalarına vurgu yapılmıştır. Yazıdaki Türklük vurgusu apaçıktır örneğin “Azeri Türkünün tarihi” ifadesi kullanılmaktadır. Savaşta Alman yanlısı bir tutum sergileme sebeplerini “atalarından miras aldıkları özgürlük ve bağımsızlık sevdasını” “20. Yüzyılın en gelişmiş silahlarına sahip olan Almanlarla” ittifak halinde olmak suretiyle gerçekleştirebilecekleri inancına bağlamışlardır. Azeri – Türk ecdadının tarihi kahramanlıklarına vurgu yapılırken, Alman ordusu kahraman ve doğal bir müttefik olarak tasvir edilmektedir ve Azerbaycan özgürlük savaşı ile Almanya’nın Bolşevizm ile mücadele savaşında birlikte çalışacakları belirtilmektedir (*Azerbaycan*, “Ata-baba jolu, qelebe jolu”, 24 Ekim 1943).

Gazetenin üçüncü sayfası 19. Yüzyılın başında Gence şehrini Sovyetlere karşı savunmuş Cevad Han’ın hayat hikayesi ve kahramanlıklarına ayrılmıştır. Bu çerçevede Azeri-Türk halkı tabirinin kullanılması Azerbaycan milli hareketinin Türkçülük çerçevesinde değerlendirildiğini görmekteyiz (*Azerbaycan*, “Cevad xan”, 24 Ekim 1943). Bununla birlikte Cevat Han isimli bir lejyoner birliği de mevcuttu.

Gazetenin elimizdeki ilk nüshasında “Hansı jahşıdır” (Hangisi güzeldir?) başlıklı makalede, apaçık Türkçülük ve Latin harflerinin Türk’ün esas alfabesi olduğuna dair imalarda bulunmaktadır. Makalede biri “kurbağa şekilli” Arap alfabesi ve anlaşılması son derece zor olan ağdalı bir dille yazılmış bir mektup örneği; diğeri “boğazımıza geçirilmiş” Rusça-Türkçe karışık bir halde yazılmış bir mektup olmak üzere iki mektup örneği yayınlanmış ve Türkçe bir mektupla kıyaslanarak “Sizce hangisi güzeldir?” diye sorulmuştur (*Azerbaycan*, “Hansı jahşıdır”, 24 Ekim 1943).

Gazetenin genel yayın çizgisi doğrultusunda, dini ve milli değerleri anlatırken komünist ideoloji tamamen zıt bir olgu olarak tasvir edilmektedir. Bir nevi Bolşevizm din ve Türklük davasının anti-tezi olarak sunulmaktadır. Daha önceleri “din düşmanlığıyla”

bilinen Bolşevikler ve Stalin, müellifin deyimiyle “fırıldaklık” yapmak suretiyle, Lenin’in dinle ilgili şiarını görmezden gelerek, dini duyguları istismar etmekle suçlanmaktadır. Gazete, Stalin’in savaş şartları esnasında halkın gönlünü kazanmak maksadıyla makalede ifade edildiği gibi artık kullanılmayan cami ve kilise gibi dini binaları tekrar hizmete açmıştı. (*Azerbaycan*, “Bolşevik fırıldaqları baş tutmajaçadır”, 31 Ekim 1943). Aynı zamanda din adamları bilinçli olarak Sovyet propaganda çabalarına dahil edilmişti. Hatta askeri birliklere imam ve papazlar iliştilmişti. Stalin, bilinçli olarak halk tarafından olumlu geleneklere kontrollü olarak izin vermiştir. Kızıl Ordu’da 1942-43 yıllarında özellikle subay üniformalarının sadeliğinden çıkartılıp altın apolet ve rütbeleri eklemesi ise bu tavrının farklı bir göstergesiydi. Önceleri, herkesin özde eşit olduğunu gösterircesine subay apoletlerinde mümkün mertebe sadelik bulunurken, Stalin’in düzenlemesiyle eski Rus geleneklerinin canlandırılması yoluna gidilmiştir.

Propaganda da esasında sınıf toplumunun düşmanı olarak gösterilen Çarlar (örneğin IV. Ivan, I. Aleksandr) işgalci düşmanlara karşı mücadele ettiklerinden, olumlu birer örnek gibi sunulmuştur. Makalede Sovyetler tarafından tutulan din adamlarının casusluk faaliyetlerinde buldukları ifade edilmektedir. Bunun için tarihten örnekler verilmektedir. Makalede SSCB’nin İslam olgusunu anti-empyralist propaganda çerçevesinde kullanma taktiğine karşı çıkılmaktadır. Örnek olarak, Sovyetler tarafından düzenlenen Slav ve Müslüman kongreleri gösterilmektedir.

Türk – İslam vurgusu 31 Ekim 1943 tarihli gazetenin dördüncü sayfasında yer alan, “Bahçesaray’da Oruçluk ve Mahsul Bayramı” isimli makalede yoğun bir şekilde görülmektedir. Bu makalede Alman halkıyla, Türk-Tatar toplumunun kardeş gibi yakın olduğu vurgulanmış ve bayram kutlamalarından bahsedilmiştir. Gazete, açık olarak Türk-Tatar olarak adlandırılan Kırım Türk topluluğuna yakınlık göstermek suretiyle yalnızca Azeri Türk davasına değil aynı zamanda bütün Türk dünyasına atıfta bulunduğunu göstermektedir. İslam kardeşliği vurgusu ise Alman propagandasında mühim bir yer alan Kudüs Başmüftüsü Hacı Emin el Hüseyini ve Hitler’in tablosunun sunumuyla verilmektedir. Ayrıca Alman ordusunun milli bayrama verdiği kültürel destek izah edilirken Sovyet zamanlarında Türk-Tatar gelenek ve anelerinin bastırıldığı vurgusu yapılmaktadır. Yazının devamında -Tarihi Han Mescidinde akşam namazının halkın yoğun katılımıyla kılındığı tarif edilmektedir. Tatar Milli Komitesinin önde gelen üyelerinin konuşmalarına ve Kırım’da konuşlandırılmış Azeri-Türk lejyoner temsilcilerinin tebrik konuşmalarına da yer verilmiştir. Bahçesaray Tatar Komitesinin lideri Sadri Çeşmeci verdiği demeçte, Kırım Tatarlarıyla Azeri Türklerinin ortak bir kaderi paylaştıklarına vurgu yapmış ve hem Türk – Alman kardeşliğine ve Führer’in başarılarına dikkat çekmiştir. Çeşmeci, Sovyetler döneminde milli ve dini bayramların özgürce kutlanamadığını ifade etmektedir. Gazetede yer alan yayın çizgisi tekrar ön plana çıkmaktadır: Almanya ile ittifakının Türk-İslam davasının yararına olduğuna dair vurgu pekiştirilmiştir. Toplantıda Alman şehir komutanı da samimi duygularını dile getirmiştir. (*Azerbaycan*, “Baxcasarajda oruçluq ve mehsul bajramı”, 31 Ekim 1943).

6 Kasım 1943 tarihinde Berlin’de toplanan Milli Azerbaycan Kurultayı ekseriyetle Azeri Türk lejyonerlerinin iştirakiyle gerçekleştirilmişti. Açılış konuşmasını yapan Binbaşı Fethalibeyli, Azerbaycan tarihinden ve Rusya’ya karşı mücadeleden geniş

alıntılar yaparak, askeri ve entelektüel Azerbaycan meşhurlarına atıflarda bulunmuştur. Gazete, 7 Kasım tarihli nüshasında Milli Azerbaycan Kurultayına üç tam sayfa ve bir sütun ayırmıştır. Haber gazetede “Milli Azerbaycan Kurultayı üyelerine ateşli lejyoner selamları” başlığı ve “Binbaşı dedi ki: Milletimizin saadeti için Azerbaycan’ı Azerbaycanlılar idare etmiş ve yine de edecekler” alt başlığıyla yayınlanmıştır. Gazete, kurultay neticesinde varılan kararları aynen yayınlamıştır. 1918 yılında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti tarihinden örnekler sunmakla beraber 19. Yüzyılda Türkçe’nin Latin harfleriyle yazılması gereksinimini belirten Mirza Ahundzade’ye de özel vurgu yapılmaktadır. Bolşevik hükümetinin başından beri zulümde bulunduğunu ancak ilk yıllarda Türkoloji Kongresini Bakü’de toplamakla ve Latin harflerine destek verdiğini belirten Fethalibeyli, sonraki yıllarda bunun tamamen değiştiğini agresif bir baskı uyguladığını belirtmiştir. Stalin devri zulmünü ve Azerbaycan’ın yöneticilerinin Sovyet uydusu olduğunu vurgulayan Fethalibeyli aynı zamanda Türkistan ve Kırım’daki diğer unsurların da baskıya maruz kaldığını belirtmektedir.

Binbaşı Fethalibeyli, Kafkas ve Türkistan halklarının Almanya’nın doğal müttefiki olduklarını, Azerbaycan lejyonunun Almanya’nın saflarında SSCB’ye karşı önemli askeri başarılarla bulunduğunu vurgulamaktadır. Yazının devamında Kafkas halklarının Bolşevizme karşı siyasi ittifakına vurgu yapan Fethalibeyli, Ermenistan-Azerbaycan husumetinin nedeninin Bolşevik politikasında yattığını altını çizmektedir. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, Türk-Turan ilkesinden ve Azerbaycan milli bağımsızlığından ödün vermemekle beraber, reelpolitik nedenleriyle Almanya ve komşu milletler ile ittifak gereksinimine dikkat çekmektedir. Fethalibeyli, Azeriler ile Ermenilerin arasını Rusların bozduğunu belirtmekte ve Sovyetlerin “böl ve yönet” politikası nedeniyle, 20. yüzyıla kadar aralarında hiçbir husumet olmayan Ermeniler ile Azerilerin ilişkilerinin 1905-1906 yıllarında gerilmeye başladığını söylemektedir. Ancak son zamanlarda ortak düşman olan Bolşevizme karşı Azeri ve Ermenilerin dostça münasebetler kurduğunu da sözlerine eklemektedir. Bu noktada Kafkas Birliği’ne vurgu yapmaktadır. Fethalibeyli’ye göre Ermenilerin de içinde sayıldığı Kafkas halkları, “en yüksek ahlaklı, namuslu, kahraman ve intizamlı” olarak tanımlanmaktadır. Bununla beraber “Kafkas’ın oğulları” olarak tanımlanan tüm Kafkas halkları, “büyük bir hararetle ve nezaketle kendi öz vatanlarını, öz halklarını ve öz ailelerini seven” milletler şeklinde adlandırılmaktaydılar. Ancak Rus emperyalistler, “dağların kanununa tabi olan bu halkları, Marksist terbiye ile bozmuşlar ve ananelerini ayaklar altına alarak kardeşi kardeşe düşürmüşlerdir”.

Bu konuşmanın sonunda Azerbaycan’ın Bolşeviklerden kurtuluşu için reçete de sunulmuştur. Gazete bu reçeteyi şu şekilde yayınlamıştır:

“Azad ve müstakil Azerbaycan, azad, müstakil ve vahid Kafkas uğrındaki mübarizelerde Azerbaycan Milli Birlik Meclisi’nin vazifeleri:

1. Bolşevizmin mahvı ve müttehit Kafkas’a dahil olan müstakil Azerbaycan devletinin kurulması.
2. Bütün Kafkas halkları ve Almanya ile dostlukta bolşeviklersiz ve istismarcılarınsuz yeni Azerbaycan yaratmak.

Yeni Azerbaycan aşağıdaki esas prensipler üzere kurulacaktır:

1. Bütün zalimatkeşlere azad emek çekmek ve şahsi namuslu emek esasında varlanmak imkânını temin etmek.
2. Kolhozları lağvetmek ve toprağı kendilerine vermek.
3. İlim sahasını genişletmek ve bütün ilim, ince sanat, teknik adamları için yeni azad yaratıcıları imkânları yaratmak.
4. Azerbaycan ilimler akademisini tesis etmek. Bütün ahalinin ibtidai, orta ve ali mekteplerde pulsuz okuyabilmelerini temin etmek. Talebeleri devlet bursu ile temin etmek.
5. Bolşevikler tarafından berbat hale salınmış olan milli kültürü, milli birliğı ve milli elifbayı berpa etmek.
6. Matbuat, söz, din ve vicdan azadlığını temin etmek.
7. Muharibe alillerinin ailesini ve emek kabiliyetini ettirmiş zahmetkeşleri temin etmek.
8. En küçük istismar alametini takip etmek.
9. Şehir ve kentleri abadanlaştırmak, kuortlar (meydanlar), yollar, su ve elektrik şebekeleri inşa etmek ve medeniyetin kati yükselişine, halkın refahına hizmet edebilecek ve az zamanda Azerbaycan'da çiçeklenen hoşbaht halkaya çevirebilecek bütün tedbirleri hayata geçirmek.”

Ayrıca “Yeni Azerbaycan'da kardeşin kardeşi öldürmesi demek olan sınıfsal mücadelenin en küçük alameti bile bela olamaz” denmektedir (*Azerbaycan*, Major Fatalibejli'nin nitqinin sonu, 7 Kasım 1943).

Binbaşı Fethalibeyli, gazetede yayınlanan nutkunda Panislamizm'i Pankatolisizmle aynı kefeye koyarak miadı dolmuş bir ideoloji ve ölmeye mahkûm bir fikir olarak tanımlamıştır. Bununla beraber Panturanizmi ulvi bir ülkü olarak tanımlamış ancak bir Kafkas halkı olan Azerilerin, Panturancılara sadece “yollarında muvaffakiyetler dilediklerini” ve bu fikriyatı şimdilik bir ütopya olarak gördüklerini belirtmiştir. Türkçülüğü ve Kafkas Birliğı'ni ise ilk başta gerçekçi bir bakış açısıyla Türkizm adı altında mümkün görmüştür. Fethalibeyli kendilerine uzak görülen bir ideoloji olan Panturanizm yerine kültürel ve siyasi olarak Türkizmin kabul edilmesi gerektiğini ve bu akımın Bolşevizmin en önemli düşmanı olduğunu belirtmektedir. Fethalibeyli'ye göre aynı zamanda Atatürk Türkiye'si ve milli İran'la birleşme durumu da gerçekdışıdır. Fethalibeyli'nin bu devletlerden beklentisi gerçekçi bir şekilde Azerbaycan'ın müstakil olmasını desteklemeleridir (*Azerbaycan*, “Major Fetelibejlinin nitqinin devamı”, 7 Kasım 1943). Binbaşı Abdurrahman Fethalibeyli Düdenginski'yle ilgili bir parantez açmamız gerekirse, kendisinin Kızıl Ordu'da Binbaşı rütbesiyle görev yaparken Almanlara esir düştüğünü ve daha sonra Alman tarafına geçerek, bizzat Hitler'e Azerbaycanlı Türklerden bir birlik kurma fikrini sunduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

Aynı gazetede yine Azeri Türkçesine önemli vurgular yapılmıştır. Azerbaycan'ın dilinin “Azerbaycanca” olmadığına “umumi Türkçe'nin Azerbaycan'da işletilen bir şekli” olduğunun altı önemle çizilmiştir. Makalede Türkçeyle beraber, Türklük vurgusunun da yapıldığını görmekteyiz:

“Tek bir ananın döşünden süt emen kardaşlar arasında az-çok fark olduğu gibi, Azeri Türkçesiyle umumi Türkçe arasında da küçük farklar vardır. Muhtelif siyasi, coğrafi tasarrifat şeraitinde yaşamaktan doğan bu ehemmiyetsiz farklar bizi birbirimizi anlayamayacak ya da güç anlayacak derecelere hala ki getirip çıkarmamıştır.” (*Azerbaycan*, “Dil işi – Millet işi”, 7 Kasım 1943).

Türkiye ile kültürel ve dil bağlantılarına vurgu yapılmasının ana nedeni, ortak Türkçülük vurgusundan başka, Alman dış siyasi emellerinde aranmalıdır. Türkiye’nin savaşmayan devlet olarak müttefik tarafına geçmemesi Almanya için kritik önem taşımaktaydı. Stalingrad muharebesi, Şubat 1943 yılında Alman 6. Ordusunun imhasıyla sonuçlanmış ve üstünlük Kızıl Ordu’ya geçmiştir. Böylece Türkiye’de siyasi ve kültürel çevrelerde Türkçülük fikrine yakın olan ve Azerbaycan davasına emek sarf edenlerin beğenisi kazanılmak istenmiştir. Bununla beraber, Azerbaycan lejyonunda Türklük duygusunun ve milli beraberlik vurgusunun geliştirilmesi istenmiştir. Enteresan bir şekilde Kafkas milletlerinin arasında var olan rekabetin bitirilmesine yönelik çağrılarının temeli, yine Alman stratejisinde aranmalıdır. Gazetenin 14 Kasım 1943 tarihli nüshasında, “Biz yalnız ve yalnız istiklalimiz için harb ederiz. Bizi bu mukaddes mefkureden vazgeçirecek hiçbir beşeri kuvvet yoktur.” Başlığıyla Azerbaycan’ın hiçbir devletin güdümünde olmadığı, Almanya’nın saflarında eşit bir ulus bulunduğu fikri vurgulanmaktadır. Ancak, Fethalibeyli’ye Führerlik makamından gelen tebrik telgrafı, hemen birinci sayfada Almanca ve Azeri Türkçesiyle okuyucuya bildirilmiş ve Almanya’nın desteğinin Azeri Türklerinin yanında olduğu vurgusu yapılmıştır. Bu babda, 6 Kasım 1943 tarihinde yapılan Azerbaycan Milli Kurultayı ile Azerbaycanlı fikir adamı ve askerlerin katılımıyla “Milli Azerbaycan” devlet mefkûresinin belirginlik kazandığı ve Stalingrad yenilgisinden sonra SSCB halklarına “Almanya’nın yanında özgür olma” vaadi daha da belirginleştirilmiştir (*Azerbaycan*, “Qurultay salonunda”, 7 Kasım 1943). Gazete, bu suretle Milli Azerbaycan fikrinin entelektüel bayraktarlığını yaparak, Kurultayın Azerbaycan tarihi açısından ehemmiyetine atıfta bulunmuştur. Bu suretle, kurultay katılımcılarının anıları ile konuşmalarına yer vererek, dava okuyuculara kapsamlı bir biçimde anlatılmıştır.

Dini konuların daha çok toplumsal anlamda ele alınmasına rağmen Almanya’nın İslam dinini kendine yakın gösterme propaganda çabaları kısmen *Azerbaycan* gazetesine de tesir etmiştir. Ocak 1944’te Mısır’daki El-Ezher Üniversitesinin İngiliz baskısıyla kapandığını haber yapan ve Mısırlı milliyetçilerinin tepkisini de dile getiren gazete, bir nevi İngilizleri İslam düşmanı olarak tasvir etmiştir. (*Azerbaycan*, “Bütün dünya Müslümanlarına”, 29 Ocak 1944). Bu yayın politikası Almanya’nın İslam dünyasında saygı görmesini kolaylaştıracak bir etkendi ve o devirde Almanya’nın yürüttüğü “İslam dostu” imajını güçlendirecek mahiyetteydi.

Azerbaycan Lejyonunun coğrafi olarak hem Doğu hem de Batı cephelerinde görev yaptığı gerçeği ise çeşitli haberlerden anlaşılmaktadır. “Paris’te lejyonerler evi” adlı yazıda rumuzla anılan bir Azeri lejyoner oradaki Azeri lejyonerlere tahsis edilen bir konukevinden bahsetmektedir (*Azerbaycan*, “Paris’te Lejyonerler Evi”, 5 Şubat 1944). Aynı gün yayınlanan başka bir haber ise, yine Paris’te bulunan Azerbaycan Millet Meclisi’nin Paris Şubesi’nin faaliyetleri hakkında bilgi aktarmaktadır (*Azerbaycan*, “Paris’teki Azerilerle görüş”, 5 Şubat 1944).

27 Mart 1944 tarihli “Kuvvet medeniyettir!” adlı makalesinde yazar, “Türk’ün askerlik ruhunu ve medeniyet kavramını savaşçılık ruhuna” bağlamıştır. Makalede Hunlar ve Göktürklerden itibaren Türk Kurtuluş Savaşı’na kadar Türk milletinin kendini düşman istilasına karşı mukavemet ihtiyacı örneklerle anlatılmaktadır. Yine de bilime ve milli ruha atıfta bulunan yazar, Türk Milli Şairi Hüseyin Cavit’i işaret ederek çok belirgin bir Turancı anlayışı sergilemektedir (*Azerbaycan*, “Kuvvet medeniyettir!”, 27 Mart 1944). Buna benzer bir diğer makale yine Azerbaycan gazetesinin 3 Nisan 1944 tarihli sayısında da yayınlanmış ve bu makalede “Milli Saflığa” hatta Türk ırkının katiyen başka ırklarla karışmaması gerektiğine atıfta bulunmaktadır (*Azerbaycan*, “Vatan müdafaası ve milli saflık”, 3 Nisan 1944). Aynı tarihli nüshada, vefatının dokuzuncu yıldönümünde Türkçülüğün önemli isimlerinden Yusuf Akçura’nın hayatı anlatılarak anılmıştır. Bu makalede özellikle “Kemalist Türkiye”de Akçura’nın bilimsel emeğine çok büyük kıymet verildiğine vurgu yapılmıştır (*Azerbaycan*, “Yusuf Akçura”, 3 Nisan 1944). Görüldüğü gibi gazetede Türkçülük ve Türk Milli Kültürü konuları düzenli ve bir askeri gazeteye göre gayet yüksek seviyede işlenmektedir. Buna karşın, Türkiye’de Mayıs 1944 yılında meydana gelen Türkçü-Turancı davası konusu –muhtemelen bilinçli olarak- gösterilmemiştir. Ayrıca, gazetenin elimizdeki nüshaları Haziran 1944 yılında sona ermektedir. Bu suretle cephelede Alman ordusu ve müttefiklerinin yazdan itibaren güçlük çektiği durum yansıtılmamıştır. Üstelik lejyonun bazı unsurlarının katılımıyla bastırılan Varşova isyanı (Ekim 1944) da doğal olarak gazetede yorumlanamamıştır.

Türk olmamasına rağmen Kafkas kahramanı Şeyh Şamil’e de atıfta bulunan gazete, Dağıstan’ı “kahramanlar yurdu” olarak tanımlamaktadır. Kuzey Kafkas gönüllü birliklerine de atıfta bulunan gazete, bu suretle Kafkaslardaki silah arkadaşlığı ve Almanların komutası altında savaşan gönüllü birliklerin varlığını ortaya koymaktadır (*Azerbaycan*, “Dağıstanlı Şamil”, 11 Nisan 1944).

Yine aynı nüshada “Edebiyat Sayfası”nda kendine yer bulan milliyetçi şiirlere örnek teşkil eden “Çekil Vatanımdan” adlı şiirde, şair S. Tekin, Rusya’yı yıllardan beri vatanın üstünde öten uğursuz bir Kızıl Baykuşa benzetmekte ve artık bu coğrafyadan çekilmesini istemektedir (*Azerbaycan*, “Çekil Vatanımdan”, 11 Nisan 1944).

Türkiye ve Türk Dış Politikası

Türkiye’nin tarafsız bir devlet olmakla beraber Almanya, Türkiye’nin müttefiklere yaklaşmasının menfaatlerine uygun olmadığını kavramıştı. Stalingrad yenilgisinden sonra Türkiye yavaşça müttefiklere yaklaşmaya çalışmıştır. Bu durum Türk matbuatında da görülmektedir. *Azerbaycan* Gazetesinde de bu konu Türkiye’nin özellikle SSCB’ye karşı mesafeli olarak yaklaştığını vurgulanmakla bu trende karşı durulmaya çalışılmıştır. “Günün haberleri” başlıklı haberde, Sovyet matbuatında yer alan ve Türkiye’nin tarafsızlığını terk edebileceğini ima eden yazısına karşı, Türk basınında çıkan ve aksini söyleyen haberlere yer verilmiştir. Bu çerçevede Akşam gazetesinde milletvekili Sadak’ın beyanatı karşıt görüşün ispatı olarak gösterilmektedir ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Sovyet sınırına yakın Erzurum kentinin her daim bir Türk serhadı olduğuna ilişkin konuşmasına yer verilmiştir (*Azerbaycan*, “Günün haberleri”, 24 Ekim 1943).

Gazetenin 21 Kasım 1943 tarihli nüshasının 4ncü sayfasında Türkiye Cumhuriyeti'nin 20ncı yılı fotoğraflarla beraber haber konusu edilmiş ve Cumhuriyetin kuruluşu sebebi olarak, Türk halkının refah seviyesini yükseltmek, Türk topraklarının bütünlüğünü korumak ve Türkiye'yi modern bir devlet haline getirmek gibi konuların üstünde durulmuştur. Aynı zamanda Atatürk ile Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye övücü mahiyette sözler atfedilerek, Türkiye bir rol model olarak tanımlanmıştır. Aynı zamanda "Bolşevizm" tehlikesinin Türkiye tarafından ifşa edildiğini, batılı devletlere karşı ise artık mesafeli bir duruşun sergilendiğini vurgulanmıştır. Atatürk'ün, komünist propagandaya mahal vermediği mefhumu ise makalede ayrıyeten yer almaktadır. Bu suretle, tarafsız Türkiye'nin Türkçülük ideali nedeniyle Almanya tarafınca mecburen Azerbaycanlı-Türk müttefiklerine olumlu ve dost bir ülke olarak sunulduğu söylenebilir. (*Azerbaycan, Türkiye Cumhuriyeti'nin 20. Yılı, 21 Kasım 1943*) Zira aynı tarihte Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'in beşinci ölüm yıldönümü hasebiyle Atatürk'ü kabri başında saygı ile andığından bahsedilmiştir.

Azerbaycan Lejyonunun Kültürel ve Askeri Faaliyetleri

Lejyoner Gülyaprak tarafından kaleme alınmış "Dağ Kartalları" isimli makale fotoğraflarla beraber Bergman özel biriminin içerisinde yer alan Dağ Kartalları adlı taburun oluşumunu, talimini ve cephedeki kahramanlıklarını örneklerle anlatmaktadır (*Azerbaycan, "Dağ Kartalları, 24 Ekim 1943*). Dağlardaki çarpışma kabiliyetini "Azeri-Türk" olanlarının Alman silah arkadaşlarının yardımıyla elde ettikleri başarılarını izah etmekle lejyonun Kafkas dağlarındaki başarılarına vurgu yapmaktadır. Benzer bir yazıyı kaleme alan Lejyoner Mirzazade, lejyonerlerin kahramanlıklarını ve bazı lejyonerlere verilen nişanları anlatırken gazetede dikkat edilen gizlilik prensibine riayet edilmektedir. Örneğin şehirler kod harfleriyle tanımlanırken lejyoner isimlerinin yalnızca baş harfleri kullanılmaktadır.

Gazetenin beşinci sayfası "Edebiyat sayfası"dır ve genellikle lejyonerlerin yazdıkları şiirlere ayrılmıştır. Şiirlerde "anne", "vatan" ve "sevgili"ye duyulan özlem işlenmiştir. Lejyonerlerin dokunaklı şiirleri, diğer lejyonerlerin de duygularına tercüman olmaktadır.

Elimizde bulunan gazetelerin ilk nüshasının yedinci sayfasında "Uşaq Baqçası" (Çocuk Bahçesi) adlı bir dosya bulunmaktadır. Bu dosyada çocuk bahçelerinin, çocuk eğitiminde ne kadar önemli olduğu vurgulanmaktadır. Bir çocuğun terbiyesinin, bir milletin terbiyesi olduğundan bahseden makalede, doğru eğitimin nasıl olması gerektiğinden söz edilmektedir (*Azerbaycan, "Uşaq Baqçası, 24 Ekim 1943*). Umumi itibarıyla, lejyonerlerin eğitim seviyesi ortalamada aşırı yüksek olmamakla beraber, Sovyet yüksek okul ve üniversitelerinden mezun askerler de mevcuttu. Bu kişilerin yazılarının yayınlanmasıyla, hem lejyonerlerin öz güveni yükselmekteydi hem de eğitim açısından adımlar atılmış oluyordu. Çocuk bahçesi ile ilgili makale hep fotoğraflarla Alman pedagojik sisteminin başarılarını göz önüne serdiğinden şüphesiz Almanya'ya yönelik olumlu propaganda yayını çizgisinin çerçevesinde değerlendirilmelidir. Almanya'nın gelişmişliğini gösteren bu makale, şüphesiz "harikalar diyarı Almanya" imgesini yaymak için kullanılmıştır.

31 Ekim nüshasındaki “Edebiyat Sayfası”nda vatana ilişkin şiirlerin yanı sıra, Moskova’yı daha doğrusu Sovyet rejimini telin eden şiire de yer verilmiştir. Aynı sayfada yer alan “Yiğitler” ve “Ey Vatan” şiirleri Almanya’nın stratejisinin ilginç bir ayrıntısına ışık tutmaktadır. Bilindiği gibi Almanların Doğu Lejyonları’na yönelik stratejisi ilgili unsurların milli duygularına hitap etmek suretiyle Bolşevizme karşı müttefik edinmeye yönelikti. Bu suretle kimi unsurların kendi arasındaki tarihi problemlerinin çok fazla üzerine gidilmek istenmemiştir. İki Azeri lejyoner tarafından kaleme alınmış şiirlerde, Kafkas halklarının yani Azeri-Türklerin, Gürcülerin, Abhazların ve Ermenilerin ortak davasına vurgu yapılmaktadır. Lejyonerin bu şiirdeki vatandan kastı, tüm Kafkasya’dır. Böylesi bir bakış Almanya’nın da lehine olacaktır.

Ey Vatan

Koş işitsin sesimi milyonlarca Kafkaslı

Azeri Türk, Ermeni, Gürcü, Abhazlı

Kalbi hiddetle dolu, göğsü kartal yazılı

Uğrunda çarpışacak şir-pelengler ey vatan

(Azerbaycan, “Ej vatan”, 31 Ekim 1943)

Gazetenin 7 Kasım 1943 tarihli nüshasının sekizinci sayfasında “K” grubu olarak bilinen lejyonerlerin, cephelerde gösterdikleri başarılar sebebiyle “Korkmazlar” adını aldıklarından bahsedilmektedir. Alman ordusu saflarında Bolşevizme karşı savaştıkları belirtilen “Korkmazlar” grubunun “vatan ve millet” için mücadele ettiklerine de değinilmiştir. Makale milli gururu okşayan bir dille yazılmış ve B.B. kod adlı bir yazar tarafından kaleme alınmıştır (Azerbaycan, “Qorqmazlar”, 7 Kasım 1943). Yine aynı sayfada lejyonerlerin çeşitli konularda yazdıkları yazılara yer verilmiştir.

Gazetede önceden belirtildiği gibi kahramanlık ve milli şiirlere yoğun bir şekilde yer verilmektedir. Aşağıdaki şiir, bu savımızı destekler mahiyettedir. Aynı zamanda, hem lejyoner hem de aydınların ruhunu temsil etmektedir:

.... “Hej!

Şanlı Azerin!

Yere değmez alınım,

Zehirli süngü ile,

Mahva çalışan adam

Sen,

Ne kadar zulmetsen,

İstiklal mücahitlerine

Ve ne kadar

Zincir vursan

Onların demir bileklerine,

Yine

Kavuşacaklar,
Sönmez, büyük dileklerine.
İstersen senin,
Sesi uzaklarda donan
“Buzlu Cehennemlerin”
Boğsun
Ezilmeyen ve ezilmek bilmeyen evlatlarımızı
İstersen senin,
Kanlı “Çekaların”
Kurşuna dizensin bizi
Yine
Gönüllerde dalgalanacak
Dalgalı bir deniz,
Gittikçe alevlenecek
Aevli mücadelelerimiz
Çünkü
Bizim
Fikirlerimizin
Ufukları değildir
Dar,
Bizde,
Sönme bilmeyen
Bir istiklal aşkı var! (ALPTEKİN) (*Azerbaycan, Biz ve Mücadelemiz*, 19 Aralık 1943).

Yukarıda örneği verilen şiir, “milli ve istiklal” konusunu işlemekle beraber içerik olarak Mehmet Akif Ersoy’un İstiklal Marşını hem tema hem de akış olarak devralmış gibi gözükmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere, gazete, Türk Kurtuluş Savaşını kendisine şuurulu olarak şiar edilmiştir. Gazete, zaten yoğun olarak işlediği Türkçülük temasını da bu tür yayınları ile pekiştirerek, Azerbaycan Lejyonunun yalnızca Almanlara yardım eden bir birim olmadığı, milli davasına sıkı sıkıya bağlı bir yapı olduğunu okuyucuya hatırlatmaktadır.

Yine de “Almanya ile ittifak” teması işlenirken, Hitler doğal olarak Bolşevizm’i yıkan olumlu bir figür olarak tasvir edilmiştir. Aşağıdaki şiir, bu durumu Tahran konferansını eleştirel bir biçimde göstererek ele almaktadır:

“Bu geliş son geliştire, bilsin Londra-Moskova,
Hitler’in ordusu ile dalgalanacak o yuva!
Koş, bunu anlaşılar yılların konferansı,

Dünya'yı titretecek Hitler'in son balansı!"

(Lejyoner Avazlı)

Her ne kadar gazetenin bazı sayıları genel haberler ve Alman gazete ile bültenlerinden alınan umumi haberleri yayınlanmış ise de, her bir nüshasında az çok "Azerbaycan" teması işlenmeye çalışılmıştır. Tekerrür eden şiirlerin yanında ayrıca fotoğraflı haberlerine de yer verilmiştir: örneğin 5 Aralık 1943 tarihli nüshada Berlin'in kalbinde bulunan "Meçhul Askerin Abidesinde" Azeri Türk Lejyonerlerinin çelenk sunumu fotoğraflı haber olarak okuyucuya sunulmuştur. Blirtilmelidir, bütün metinlerde "Azeri-Türk" ifadeleri çoğu zaman tekerrür etmektedir ve bu suretle Türklük aidiyetinin Azerbaycan kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğu vurgusu yapılmaktadır (*Azerbaycan, Meçhul Asker Abidesine Azeri Çelengi*, 5 Aralık 1943).

Azerbaycan-Ermenistan yakınlaşma fikri ise önceden dile getirildiği gibi gazetede ara sıra işlenmiştir. Ana tema "Aramızı Rus Bolşevikler bozdu, hâlbuki hem Ermeninin hem Azeri Türkünün bağımsız devlet kurma hakkı vardır, bunu da Almanlar desteklerler" olarak özetlenebilir. Son derece dikkat çekici bu yaklaşım tarihi arka planı ile değerlendirildiğinde şunu da belirtmekte fayda vardır: Alman tarafı, Azeri-Türk/ Ermeni rekabetinin önüne geçmeye çalışmıştır. Zira, ordusunun saflarında hem Azeri hem de Ermeni lejyonerler bulunmaktaydı ve Bolşevizm ikisinin de ortak düşmanıydı. Ermeni Lejyonerler tarafından çıkartılan "*Hajestan*" gazetesine bir mektup sunan *Azerbaycan* gazetesinin redaktörü M. Qarsala, Ermeni tarafına tebriklerini sunduktan sonra mektubunu "Yaşasın Ermeni-Azeri dostluğu! Yaşasın müstakil Ermenistan ve müstakil Azerbaycan!" sözleriyle tamamlamaktadır (*Azerbaycan, "Hajestan gazetesi idaresine"*, 19 Şubat 1944).

Benzer bir yaklaşım da Şimali-Kafkas Lejyonerlerine yönelik de gösterilmiştir. Gazetede diğer Kafkas Lejyonerleri (Şimali-Kafkas Lejyonu) de silah arkadaşı olarak gösterip tebriklerini iletmişlerdir. (*Azerbaycan, "Azerbaycan lejyonunun kardeş lejyonerlere"*, 13 Mart 1944)". Bahse konu lejyonun "*İdil-Ural*" adlı gazetesinden de alıntılar yapılmıştır.

Nevruz Bayramı gibi önemli konular ile hem Lejyondaki konumu hem de Azerbaycan Milli Komitesi konumundan ötürü "en önemli şahıs" olarak tarif edilebilecek Binbaşı Fetalibeyli gittikçe siyasi önemde kazanmıştır. Gazetenin 20 Mart 1944 tarihinde yayınlanan (*Azerbaycan, "Aziz Azeri Türk kardeşlerimiz, bayramınız mübarek olsun"* 20 Mart 1944) bayram tebrik yazısında Fetalibeyli Bolşevizm tehdidine vurguda bulunarak Nevruz ve geleneksel Türk bayramlarına da vurgu yapmıştır. O zamana kadar kendilerine has rütbeleri taşıyan bütün yabancı gönüllülere (Fransız, Azeri-Türk, Gürcü, Baltık v.s.) artık Alman ordusunda kullanılan rütbelerini takma ve kullanma hakkı da verilmiştir. Bu konunun haber olarak sunulması ise bu konunun moral açısından ehemmiyetini göstermektedir.

Milli sembolizm ile Türkçülük konularını sıklıkla ele alan gazete, Mayıs 1944 yılında "28 Mayıs Azerbaycan bağımsızlık günü" temasını işleyerek, moral vermek maksadıyla Azerbaycan bağımsızlık mücadelesinde lejyonerlerin önemine atıfta bulunmuştur (*Azerbaycan, "Yeni İstiklal gününe doğru"*, 29 Mayıs 1944).

Almanya'dan Haberler ve Propaganda

Doğrudan Alman resmi kanallarından alınmış haberlerin bir örneği, Silahlanma Bakanı Albert Speer'in sanayinin önemine dair konuşmasının çevirisi ile gösterilebilir (*Azerbaycan*, "Spejer'in nitqi", 31 Ekim 1943). Cephelerdeki gelişmelere bağlı Alman Genelkurmay Başkanlığından alınmış olan "Cephelerde Vaziyet" isimli bildiri derlemesi bazen tam sayfa, bazen de daha az yer kaplamıştır. İçeriği harfiyen Almancadan çevrilmiştir ve resmi mahiyet taşımaktadır. Cephelerdeki vaziyetin yanında siyasi haberler ise görüntü itibarıyla yine harfiyen Alman ajans ve gazetelerinden alınmış gibi gözükmektedir. Gazetenin üçüncü sayfasında, Azeri lejyonuna moral vermek için, şehit düşen bir Azeri askerin gözünden ve hatıra defterlerinden cephede katıldığı muharebelerin içeriği aktarılmaktadır. Askerin günlüğünden alıntılanmış gibi gözükürken yazıda lejyonun her daim yoğun bir şekilde ön cephelerde ve başarılı bir şekilde savaştığı gösterilmek istenmektedir (*Azerbaycan*, "Hücum edirik", 31 Ekim 1943). Kullanılan görsel materyallerin ise, ekseriyetle resmi Alman askeri propaganda makamları tarafından elde edildiği gözükmektedir. Gazetenin 21 Kasım 1943 tarihinde ise Hitler'in, 9 Kasım 1923 darbe girişiminin 20nci yıldönümü şerefine verdiği büyük kurultayı ve konuşması tek tek tercüme edilmek suretiyle, Azerbaycanlı müttefiklerine sunulmuştur. (*Azerbaycan*, "Biz geleceğe sakit baqa bilerik" 21 Kasım 1943) Bu suretle, belirgin Alman propaganda girişimi kendini gösterip, esasında bu konu ile doğrudan alakadar olmayan Azerbaycanlı lejyonerlerine de hitap edilmeye çalışılmıştır.

Gazetenin elimizdeki son nüshasında Azeri-Türk taburunun mensuplarından bazılarına, Yüksek Alman Madalyalarının taltif edildiği, bunların arasında 5 adet Birinci Dereceli, 13 adet İkinci Dereceli Demir Haç nişanının bulunduğu aktarılmıştır. Bu suretle lejyonun savaştaki önemi gösterilmekle beraber, lejyonerlerin morali yüksek tutulmaya çalışılmıştır (*Azerbaycan*, "Azerbaycan lejyonerleri yüksek ordenlerle taltif edilmiştir", 12 Haziran 1944).

Sonuç

Sovyetler Birliği'nde fiilen yaşanmış olan din karşıtı uygulamalar, Türkiye'deki muhafazakar çevrelerin bir kesimini etkilemiş, bu tip fikir akımlarının gelişimine katkıda bulunmuş ve zaman zaman sehven veya art niyetli olarak, bu uygulamaların II. Dünya Savaşı esnasında Türkiye'de de vuku bulduğunu ima eden yayınlar ortaya çıkmıştır. Kısacası, bazı çevreler tarafından zaman zaman sehven ya da taammüden Sovyetler Birliği'nin yerine Türkiye konulmak istenmiş ve bu durum maalesef etkileri günümüzü de kapsayan hayali bir tarih yazımının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. *Azerbaycan Gazetesi*'nde dini ve milli değerlerin Nasyonal Sosyalist ideolojiyle ahenk içinde gösterilme çabası, zamanın şartlarına göre ilk olarak Azeri Türkü ve diğer Müslüman lejyonerlere yönelikti. İkincil olarak, bu tip ifadelerle Türkiye'de din ve soydaşlara yönelik dayanışma duygusu yaratılmak suretiyle Türkiye'de etkilenmeye çalışılmıştır. Bu noktada dini dayanışma faktörü milli faktörler kadar önem arz etmektedir. Bununla beraber Kafkas Birliği söylemiyle, Almanya'nın SSCB karşıtı bir cephe oluşturması ve bu cepheye yapay bir biçimde Azeri Türk ve Ermeni grupları dahil etme çabası da dikkat

çekmektedir. Türkçü ve İslamcı bir bakış açısıyla, Ermenilerin de dâhil olduğu bir Kafkas Birliği projesi harmanlanmaya çalışılmaktadır.

Savaşın sonra ise Türk birliklerine mensup askerlerin akıbeti farklılık göstermiştir. Ayrıca, asker statüsünde olmayan Almanların zorunlu çalışma hizmeti için Almanya'ya getirilen işçilerin arasında (Doğu işçileri/Ostarbeiter) da Türklerin mevcut olduğunu, onların yanında Almanlarla beraber geri çekilen Türk asıllı askerlerinin ailelerinin zor durumu da dikkate alınmalıdır: SSCB onlara da potansiyel hain gözüyle yaklaşmıştır. Birçok Türk asıllı asker müttefik askerlerince SSCB'ye teslim edilirken, bir kısım Türk veya Türkistanlı asker Almanya'da sivillerin yanında saklanmıştır. Soğuk savaşın ortaya çıkmasıyla ise askerlerin iadesine son verilmiştir. Öbür tarafta Türkiye, savaşın sonra Almanya'dan kaçan kimi diğer SSCB vatandaşlarına da kapılarını açmıştır. Devrin tankları, özellikle Türkistanlı ve Kafkaslı askerlerinin erkenden Sovyetlere teslim edildiğinin kurtulanların sayısının daha az olduğunu aktarmışlardır. Kırım Türklerinin durumu ise Türkiye'nin müdahale etmesiyle biraz daha olumlu olmuştur. Türk diplomatik makamlar ve askeri heyetler Kırım Türklerinin Türkiye'ye getirebilmesi için yoğun çaba gösterdiğini, 30 bin civarında Kırım Tatar Türkü eski asker ve zorunlu işçilerinin ise Türkiye'ye yerleştirildiğini de bilinmektedir. Savaş sonuna doğru SSCB ile gergin olan ilişkilerinin daha fazla bozulmaması için Türkiye bu konuda düşük profilli bir siyaset izlemiştir.

Yalta konferansın kararları doğrultusunda hem savaş esirlerin hem de Alman tarafında cenk edilmiş lejyoner ve gönüllülerinin vatandaş olduğu ülkelere iade edilmesi kararlaştırılmıştır. Batılı ülkelere gelmiş 'Alman işbirlikçisi' (Fransız, İskandinav v.s.) Fransız örneğinde olduğu gibi nadiren yargısız infaz edilmekle beraber genellikle hapse gönderilip ve sonraki yıllarda hem sosyal hem ekonomik dışlanmaya mahrum kalmışlardır. Bu kişilerin bu suretle birbirlerine kenetlenip gençliklerinde savundukları davaya çoğu zaman ömür boyunca sadık kaldıklarını görülmüştür. Ancak, SSCB'ye iade edilen lejyonerler bazen hemen kurşuna dizilip bazen de uzun yıllar için Sibiry'a ağır şartlarda sürgüne gönderildikleri bilinmektedir. Bu suretle teslim olmamak için intihar eden veya kaçmaya çalışan kişilerin sayısı az değildir. Eklenmelidir ki, esir kamplarda kalan Kızılordu savaş esirleri bile ülkelere döndüklerinde şüpheyle bakılmıştır ve bazen hukuki yaptırımlara bile, mecburi ikamet vs. maruz kalmışlardır (Murphy, 2001: 321). Hatta, özellikle Türk soyundan olanlar bazen Batı Avrupa'da bulunan Türk diplomatik temsilciliklerinin gizli desteğiyle- Türkiye'ye geçmeye çalışıp oralara yerleşebilmiştir. Bir kısım gönüllü ve lejyonerlerde ise bir şekilde Almanya'da kalarak, orada Batı Almanya'nın kurulmasından sonra -ilgili Batılı gizli servislerin desteğiyle- Antikomünist mücadeleye devam etmişlerdir. Bilindiği kadarıyla beşyüzbin civarı SSCB vatandaşları (lejyonerler, harp esirleri, mecburi çalışma hizmetine tabii olanlar ile aile fertleri v.s.) Batıda kalmışlardı (Bonwetsch, 1993: 539). Yaklaşık dörtte üçü Baltik devletlerden gelmekle beraber geriye kalanların arasında Rus, Ukraynalı, Türkistanlı, Kafkaslı v.s. vardı ancak Azerilerin tam sayısını tespit etmek zor görünmektedir.

Sonuç olarak Azerbaycan gazetesinin yayın politikasına baktığımızda öne çıkan özelliklerin şunlar olduğunu görürüz:

1. “Cepheelerde Vaziyet” adlı bölüm, lejyonerlerin moralini yüksek tutmak için her hafta yayınlanmaya devam etmiştir.
2. Bunun yanı sıra Lejyonerler tarafından yazılan kahramanlık şiirleri de yine aynı saiklerle gazetenin “Edebiyat Sahifesi” kısmında yayınlanmıştır.
3. Dini bayram ve özel günlerde milliyetçiliğin yanı sıra dini motiflerde yoğun bir biçimde kullanılmıştır.
4. Azerbaycan lejyonunun çekirdek kadrosunu teşkil eden ve cepheelerde başarıyla savaşan “N Taburu”nun faaliyetleri de hemen hemen gazetenin her nüshasında dile getirilmiştir.
5. Türkiye konusu, özellikle Atatürk ve İsmet İnönü gibi kurucu isimler, gazete tarafından büyük bir saygıyla anılmakta ve Türkiye’nin “Bağımsız Azerbaycan” için bir rol model olduğu vurgulanmaktadır.
6. Hitler ve Almanya konuları ise Alman propagandası çerçevesinde “Avrupa’yı müdafaa eden Almanya” olarak resmedilip, gazetede devamlı yer alan bir temadır. Yine de gazetenin ağırlık noktası Azerbaycan ve Türkçülük üzerinedir.
7. Ermeniler de dahil diğer Kafkas milletleri de çok olumlu bir şekilde “silah ve dava arkadaşı” olarak betimlenmektedir: Baş düşman Bolşevizmdir. Unutulmamalıdır ki, 1943 yılından sonra kendi topraklarından uzakta konuşlandırılan bütün doğu gönüllü birlikleri için ortak bir ülkü Bolşevizm’den bağımsız hale gelmektir.
8. Gazetede 1944 yılından itibaren lejyonerlerin moralini yükseltmek maksadı ile savaşa Azerbaycan lejyonunun durumu ve önemi sık sık vurgulanmaktadır.
9. Bu gazete, daha derin ve farklı açılardan bakmak suretiyle araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Kaynaklar

- Azerbaycan, “Ata-baba jolu, qelebe jolu”, 24 Ekim 1943.
- Azerbaycan, “Cevad xan”, 24 Ekim 1943
- Azerbaycan, “Hansı jahşıdır”, 24 Ekim 1943.
- Azerbaycan, “Günün haberleri”, 24 Ekim 1943.
- Azerbaycan, “Dag Kartalları, 24 Ekim 1943.
- Azerbaycan, “Uşaq Baqcası, 24 Ekim 1943
- Azerbaycan, “Bolşevik fırıldaqları baş tutmajaçadır”, 31 Ekim 1943.
- Azerbaycan, “Baxcasarajda orucluq ve mehsul bajramı”, 31 Ekim 1943.
- Azerbaycan, “Ej vatan”, 31 Ekim 1943.

- Azerbaycan, “Spejer’in nitqi”, 31 Ekim 1943.
- Azerbaycan, “Hücum edirik”, 31 Ekim 1943.
- Azerbaycan, “Major Fetalibejlinin nitqinin devamı”, 7 Kasım 1943.
- Azerbaycan, Major Fatalibejli'nin nitqinin sonu, 7 Kasım 1943.
- Azerbaycan, “Dil işi – Millet işi”, 7 Kasım 1943.
- Azerbaycan, “Qurultay salonunda”, 7 Kasım 1943.
- Azerbaycan, “Qorqmazlar”, 7 Kasım 1943.
- Azerbaycan, Türkiye Cumhuriyetinin 20. Yılı, 21 Kasım 1943.
- Azerbaycan, “Biz geleceğe sakit baqa bilerik” 21 Kasım 1943
- Azerbaycan, Meçhul Asker Abidesine Azeri Çelengi, 5 Aralık 1943.
- Azerbaycan, Bizim Kızıl Elma, 22 Ocak 1944.
- Azerbaycan, Lejyonumuzda Kurban Bayramı, 22 Ocak 1944.
- Azerbaycan, “Bütün dünya Müslümanlarına”, 29 Ocak 1944.
- Azerbaycan, “Paris'te Lejyonerler Evi”, 5 Şubat 1944.
- Azerbaycan, “Paris'teki Azerilerle görüş”, 5 Şubat 1944.
- Azerbaycan, “Hajestan gazetesi idaresine”, 19 Şubat 1944.
- Azerbaycan, “Şanlı Bayram arefesinde”, 29 Şubat 1944.
- Azerbaycan, Ana Sayfa, 13 Mart 1944.
- Azerbaycan, “Azerbaycan lejyonunun kardeş lejyonerlere”, 13 Mart 1944.
- Azerbaycan, “Major Fetalibejli'ye gönüllülere mahsus en yüksek orden verildi”, 13 Mart 1944.
- Azerbaycan, “Aziz Azeri Türk kardeşlerimiz, bayramınız mübarek olsun” 20 Mart 1944
- Azerbaycan, “Kuvvet medeniyettir!”, 27 Mart 1944.
- Azerbaycan, “Vatan müdafaası ve milli saflık”, 3 Nisan 1944.
- Azerbaycan, “Yusuf Akçura”, 3 Nisan 1944.
- Azerbaycan, “Çekil Vatanımdan”, 11 Nisan 1944.
- Azerbaycan, “Yeni İstiklal gününe doğru”, 29 Mayıs 1944.
- Azerbaycan, “Azerbaycan lejyonerleri yüksek ordenlerle taltif edilmiştir”, 12 Haziran 1944

Azerbaycan, Biz ve Mücadelemiz, 19 Aralık 1943

Arabacı, Caner, " *Nazi Almanya'sında yayınlanan bir Türkçe gazete: Azerbaycan*", *II. Uluslararası İletişim Sempozyumu Yeni İletişim Teknolojileri ve Toplumsal Dönüşüm*, 2-4 Mayıs 2012, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 848-856, Bişkek.

B Arch NS 19/2511, f.1, Nr. 1429/42 geh. / WfSt. /qu (II), 05.07.1942.

B Arch NS 19/ 3285 f.1 36/175/43 g,Geh. 281, 06.08.1943.

Bonwetsch, Bernd, (1993). "*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*", *Neue Folge*, 41:4, s. 532-546.

Ertürk, Cabbar, (2005). *Kızılordu'dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk'ün İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, İstanbul: Turan Kültür Vakfı.

Hoffmann, Joachim, (1976). *Die Ostlegionen 1941-1943: Turkotataren, Kaukasier u. Wolgafinnen im dt. Heer*, Berlin: Rombach.

Murphy, Christopher J., (2001). "*SOE and Repatriation*", *Journal of Contemporary History*, 36:2, s. 309-323.

Müller, Rolf-Dieter, (2012). *The Unknown Eastern Front: The Wehrmacht and Hitler's Foreign Soldiers*, New York: I.B. Tauris.

Natho, Kadir İ, (2009). *Circassian History*, New York: Xlibris

Neulen, Hans Werner, (1985). *An deutscher Seite – Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS*, Münih: Universitas Verlag.

Sariahmetoğlu, Nesrin, (2016). "*II. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri*", Nesrin Sariahmetoğlu ve İlyas Kemalöğlu (der.), *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, İstanbul: TDBB, s. 107-139.

Tavkul, Ufuk, (2016). "*II. Dünya Savaşı'nda Kafkasya*", Nesrin Sariahmetoğlu ve İlyas Kemalöğlu (der.), *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, İstanbul: TDBB, s.77-95.